

Є.В. Рябоштан

*кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри Міжнародної інформації і інформатики,
перший заступник директора інституту міжнародних відносин
Київського міжнародного університету*

ЯВИЩЕ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується Спільна зовнішня та безпекова політика Європейського Союзу крізь призму теорії міжнародних відносин. Проаналізовано можливість залучення теоретико-методологічних підходів науки про міжнародні відносини при вивченні СЗБП.

Ключові слова: Європейський Союз, Спільна зовнішня та безпекова політика Європейського Союзу, реалізм, неореалізм, неолібералізм, марксизм.

Актуальність дослідження теоретичного аспекту Спільної зовнішньої та безпекової політики обумовлюється тим, що до моменту підписання Маастрихтської угоди розгляд СЗБП крізь призми основних традиційних теорій реалізму, неолібералізму та марксизму майже не проводився. Більша частина уваги приділялася вивченню явища інтеграції, яке переважно мало узагальнений характер. Предметом політологічних досліджень виступала, найчастіше, економічна інтеграція, що цілком зрозуміло з огляду на її успішність. Відтак, метою постає визначення феномену СЗБП ЄС у сучасному науковому дискурсі теорії міжнародних відносин. У цьому ракурсі актуальним завданням є дослідження основних парадигм і теоретичних підходів науки міжнародних відносин, їхньої кореляції з таким явищем, як Спільна зовнішня та безпекова політика Європейського Союзу.

Ґрунтовними дослідженнями, які дають змогу проаналізувати СЗБП ЄС з точки зору засад теорії міжнародних відносин, є праці

таких дослідників, як П.А. Циганков, Г. 168олітику м, К. Уолтц, Е. Карр, Б. Бузан, А. Моравчик [1; 2; 3; 4; 6; 9].

У системі сучасних міжнародних відносин Євросоюз являє собою особливу форму прояву взаємозалежності держав. Найбільший інтерес викликає інтенсивність, масштабність і багатовимірність такої взаємозалежності. Характеристики, притаманні інтеграційному об'єднанню, у цілому визначають унікальність спільної зовнішньої політики. Узгодити існуючий феномен СЗБП з реалістичною парадигмою дуже складно. Неподоланим бар'єром є факт суперечливості концептуальному принципу парадигми, який наголошує на тому, що головним (єдиним) учасником міжнародних відносин може бути держава. У випадку з СЗБП ми маємо справу навіть не з міжнародною організацією. Концептуальною мотиваційною базою, яка визначає роль і характер поведінки міжнародного актора, є національні інтереси. Під час аналізу інституційного устрою надано яскраві приклади того, що одним з гальмівних чинників СЗБП є саме національні інтереси країн-членів [1, р. 344].

Єдиним принципом реалістичної парадигми, який корелюється з фактом існування СЗБП, є твердження, що визначальним національним інтересом є питання безпеки актора МВ. І те, що СЗБП, а пізніше й СБОП, були закріплені на нормативно-правовому рівні Євросоюзом, підтверджує цей принцип. Країни-члени здебільшого (але далеко не всі) прийняли ідею СЗБП, натомість не можуть досягти одностайності, ані щодо використання інструментів для найефективнішого функціонування її (СЗБП) механізму, ані щодо кінцевого призначення.

Прийнятнішою для вивчення СЗБП і сучасного процесу розвитку світової політики є ліберально-ідеалістична парадигма. Характерною рисою для даної парадигми є широке коло акторів міжнародних відносин, що включає в себе не тільки державу, але й міжнародні та неурядові організації. СЗБП не підпадає під визначення жодних до цього відомих форм міжнародної співпраці. Це зумовлюється унікальною природою самого Євросоюзу. Однією з характерних ознак зазначеної парадигми є її високий рівень «лояльності» до *ad hoc* гіпотез. На відміну від реалістичної

парадигми ліберально-ідеалістична парадигма зосереджує увагу на таких концептуальних рисах міжнародних відносин, як універсальні цінності й демократичні ідеали. Такий підхід характерний для системи *aquiscommunitaire* Євросоюзу і покладений в основу теорії «цивільної держави» Дюшена. Інституційна система раннього попередження та кризового врегулювання, яка вже сформувалась у межах СЗБП, повністю відповідає ідеалістським методам залагодження конфліктів як правове регулювання та збільшення ролі міжнародних організацій [2, с. 108].

Отже, більш «зручною» парадигмою під час дослідження СЗБП виступає саме ліберально-ідеалістська парадигма. Водночас, як зауважував П. А. Циганков, ідеалізм у дослідженнях західної політичної думки не розглядається як окремий теоретичний напрямок [2, с. 106]. Максимально його роль зводиться до «критичного фону» під час аналізу політичного реалізму та інших теоретичних напрямків. Єдине, що деякою мірою об'єднувало класичну й ліберальну традиції, – це оцінка інтеграційних процесів з точки зору відновлення Європейськими спільнотами втраченої після Другої світової війни колишньої могутності [1, р. 455–458; 3, р. 112–114; 4, р. 32].

Поява нових підходів до вивчення міжнародних відносин, безумовно, пов'язана з трансформацією світової політичної системи. У результаті проведення численних наукових дискусій, присвячених сильним і слабким сторонам реалістичної та ліберально-ідеалістської парадигм, було запропоновано нові теоретичні підходи. Яскравим прикладом є неореалізм, який ґрунтувався на класичній традиції і збагачений ідеями канонічних парадигм. Однак і такий, оновлений підхід наголошує на тому, що держави-учасники радше відмовляться від участі в інтеграційному проєкті, результатом якого буде непропорційний розподіл здобутих дивідендів, навіть якщо користь такого заходу буде перевищувати коефіцієнт користі самостійних дій [5, р. 572]. Це зайвий раз підкреслює постулат реалістичної парадигми про те, що найпоширеніший прояв взаємодії акторів – це конфлікт [2, с. 111].

Суб'єкт МВ готовий пожертвувати власними інтересами з метою зашкодити втіленню національних інтересів іншого суб'єкта.

Згодом після розпаду СРСР західна наукова думка все частіше звертається до пояснення ідентифікації європейських політичних інтеграційних процесів через соціально орієнтоване визначення – «логіку багатоманітності» [4, р. 35, 80]. Дослідники наголошують на тому, що при всьому різноманітті національних інтересів і традицій, ЄС так чи інакше сприймається як монолітна структура і відносини Європи з третіми країнами все частіше сприймаються як двосторонні. Так чи інакше ЄС постає невід'ємним складником європейського політичного рельєфу, іноді досить крихкого, іноді непередбачуваного, але існуючого [4, р. 35].

Помірна диверсифікація національних інтересів усе ж дозволяє виокремити характерні риси, притаманні країнам-учасникам, що дозволяє поділити їх на дві групи. Перша група така, що прагне розбудови інституційної системи СЗБП й активного використання її потенціалу. Друга група – група, яку абсолютно не приваблює перспектива ефективного функціонування СЗБП. До першої групи можемо сміливо зарахувати країни, які, усвідомлюючи свою роль аутсайдера міжнародних відносин, прагнуть висловлювати власні позиції із загальноєвропейської трибуни. Натомість іншу групу представляють країни, амбіції яких об'єктивно підкріплені багатою історією та високим рівнем соціально-економічного розвитку (Великобританія, Франція). Це дозволяє їм розраховувати на збереження суверенітету в зовнішньополітичних питаннях. Такий поділ простежується і в питанні підтримки процесу виведення інститутів СЗБП на наднаціональний рівень.

Висунуті неореалістом К. Уолцом принципи частково пояснюють таку неоднозначну ситуацію. Дослідник наголошував на тому, що системний характер міжнародних відносин зумовлений не ініціативами й особливостями акторів, що взаємодіють, а властивостями структури¹ міжнародних відносин [4, р. 72].

---

¹У зв'язку з цим неореалізм ототожнюють зі структурним реалізмом (структуралізмом).

Розглядаючи міжнародну систему як результат діяльності її акторів, водночас вона являє собою окремих, самостійний феномен, який, у свою чергу, може обмежувати, чи навпаки, сприяти реалізації зовнішньополітичних ініціатив. Головною особливістю є те, що саме структурними особливостями пояснюється відсутність збігу цілей і результатів у зовнішньополітичній діяльності держав [2, с. 128].

Вивчаючи питання, чому різні країни з різним політичним устроєм та ідеологічними розбіжностями в певних ситуаціях ведуть себе аналогічно, Уолц дійшов висновку про існування кореляції між зовнішньополітичною поведінкою і системною напруженістю. Таким чином, пояснення поведінки одного актора стосовно іншого (групи акторів) переноситься на рівень міжнародної структури. Сама ж структура визначається як набір примусових умов та обмежень [2, с. 129].

Дії держав, спрямовані на реалізацію власних зовнішньополітичних ініціатив, що можна розглядати як реакцію на світові політичні виклики (ліквідація біполярної системи, розпад СРСР), дали поштовх для формування Спільної зовнішньої та безпекової політики. Правильне розуміння та, відповідно, прогнозування майбутнього якої залежить від точності визначення обмежень і примусів. Обмеженнями й примусовими умовами СЗБП виступають, наприклад, уже створені міжнародні організації, активна участь у них (зокрема, НАТО) більшості країн-членів ЄС, конкретні мотиви окремих держав, які пов'язані чи з втратою власного зовнішньополітичного авторитету, чи то з загрозою асиміляції у великій «європейській родині».

Ще одним прикладом такої незалежності міжнародної структури є конкурентна природа відносин ЄС-США. Як з боку північноамериканської, так і з боку європейської сторін, у різні історичні періоди спостерігалися певні конфронтаційні ситуації, які підкреслювали таку конкуренцію. Союзники в період холодної війни, після розпаду СРСР і, відповідно, окреслення нової міжнародної структури отримали зовсім інший, непередбачуваний і багатьма небажаний статус конкурентів. Формальним приводом

для такої ситуації стало бажання ЄС самотужки з'ясувати зовнішньополітичні питання.

Згідно з основними постулатами неореалізму структурні зміни міжнародної системи зовсім не залежать від ініціатив малих і середніх держав, тільки від великих. У такому випадку логічною постає активність менших країн ЄС (наприклад країн Бенілюксу), спрямована на виведення СЗБП на наднаціональний рівень. І, відповідно, відсутність такого бажання у Франції та Великобританії. Інша справа, що решта «менших» країн навпаки невпевнена у власних силах і остерігається ризику бути представленою в зовнішньополітичних проєктах усупереч національним інтересам.

Наступним принципом, що доводить актуальність застосування неореалістичної парадигми до вивчення системи СЗБП, став так званий комплекс безпеки, запропонований Б. Бузаном. Послідовник структуралізму на прикладі міжнародних систем регіонального рівня зауважував, що країни-сусіди настільки пов'язані між собою в питаннях організації безпеки, що національна безпека однієї з них не може бути відокремлена від безпеки іншої [6, р. 203].

Неможливо заперечити той факт, що старт європейської інтеграції відбувся саме на ініціативах побудови колективної європейської системи безпеки. Європейське об'єднання вугілля і сталі та Євратом відігравали роль опосередкованого економічного інструментарію, покликаного забезпечити мир на європейському континенті. Брюссельський пакт, Європейська оборонна спільнота та спроба оформити Європейське політичне співтовариство зайвий тому приклад. Також впадає у вічі бажання ЄС здійснювати вплив на країни, які перебувають на його зовнішніх кордонах ² (політичний, економічний, інформаційний), на сусідні країни, які не є членами об'єднання. Єдиною метою є організація власної безпеки.

---

² Такими прикладами виступають ініціативи ЄС як створення Союзу для Середземномор'я, Європейської політики сусідства та Східного партнерства.

Окрім плюралізації поняття «міжнародний актор», суттєвою ознакою неолібералізму стало зміщення акцентів у співвідношенні права, інститутів і моралі [2, с. 135]. На відміну від політичного реалізму неолібералізм передбачає прогрес міжнародних відносин, який забезпечується розширенням міжнародного співробітництва. Інтенсифікація співпраці між акторами передбачає не тільки задоволення безпекових потреб, але й досягнення економічного добробуту [7, р. 18]. Розширення міжнародного співробітництва в економічній сфері дозволяє отримувати користь усім (не тільки «великим») акторам міжнародних відносин [8, р. 35]. У такі межі цілком вписується феномен СЗБП, який відбувся після тривалого процесу саме економічної співпраці.

Розвиваючи тему координаційних процесів у сфері СЗБП, слід окремо зупинитися на теорії неоінституціоналізму (системна теорія, раціоналістичний інституціоналізм). Ця теорія розглядає СЗБП як міжнародний інститут, країни-учасники якого виступають у ролі інструменту підвищення рівня якості реалізації зовнішньополітичних цілей. Головною особливістю інституту СЗБП, на думку представників даної теорії, є його потенційна користь, яка перевищує витрати країн-членів у вигляді часткового обмеження суверенітету в зовнішньополітичній діяльності [9, р. 45–46]. Вважається, що об'єднання ресурсів країн-членів ЄС разом з масштабом впливу (взірцем якого вважається масштаб спільної торговельної політики) значно перевищує можливості будь-якої країни.

Можливість брати участь у такому масштабному зовнішньополітичному проекті вигідна передусім невеликим країнам. Система СЗБП відкриває їм доступ до інформаційного ресурсу та надає змогу впливати на процес прийняття рішень через власних представників у наднаціональних інститутах. Зрозуміло, що такі перспективи мало приваблюють великі країни, проте з'являється перспектива маніпулювання ефектом масштабу через посилення впливу в середині інституцій СЗБП. Ще однією незаперечною перевагою виступає зменшення матеріальних витрат на процес кооперації в цілому. Передбачається, що процес

політичного співробітництва збільшує продуктивність співпраці в інших сферах (економічній, зокрема) [5, р. 573].

Принципи неолібералізму ґрунтуються на внутрішньо-політичних процесах, характерних для кожного з акторів міжнародних відносин. З цієї позиції залучення урядів до міжнародних інститутів може слугувати стимулом для розвитку їхніх внутрішньодержавних потенціалів. Також інституту СЗБП приписується функція «алібі» або «козла офірного». Коли уряд, або інші національні інститути змушені приймати непопулярні рішення, вони будь-коли можуть вказати на Брюссель [5, р. 574].

Дискусія, яка ведеться між прихильниками основних парадигм міжнародних відносин, змушує нас висловити прихильність до однієї з них на фоні нашого предмета й об'єкта дослідження. Зосередивши увагу на комплексних і неоднозначних процесах і складниках системи СЗБП, крізь призму ліберально-ідеалістичної парадигми ми можемо сміливо відзначити її гнучкість і, як результат, легкість синхронізації з досліджуваною системою. Сюди слід зарахувати такі принципи: надання переваги морально-етичним цінностям і одночасно панівне становище прагматизму в розбудові міжнародного співробітництва, приділення великої уваги наднаціональним і міжурядовим структурам у системі міжнародних відносин. Ці позиції чітко корелюються з ідеєю створення системи СЗБП, зокрема, і Європейського Союзу в цілому. На противагу лібералам реалістична парадигма висуває низку аргументів, а саме: панування національних інтересів, в основу яких лягають питання організації безпеки; домінування окремих акторів, які володіють значно більшим ресурсним потенціалом, ніж решта країн; регуляція процесу функціонування систем на основі обмежень і стримуючих чинників. Такі положення відповідають реальному стану речей, який спостерігається, знову ж таки, як в СЗБП, так і в ЄС.

У результаті констатуємо парадоксальну ситуацію, у якій факт існування структури, представленої сукупністю учасників, відповідає ліберальній парадигмі, але водночас внутрішньополітичні процеси корелюються з інтересами великих, авторитетних країн усього світу (не тільки Франція, Великобританія та Німеччина, але й США та Росія). Одночасно,

ідея заснування структури СЗБП відповідала основним національним інтересам (безпека), закріплених реалістичною парадигмою. Водночас форма реалізації проекту базується на ліберальних постулатах.

На нашу думку, під час організації дослідження СЗБП ближчою до сучасного стану міжнародних відносин є реалістична парадигма, звичайно, доповнена інноваційними концепціями неореалістів. Про це свідчать ініціативи ЄС у сфері організації системи безпеки через створення і регулювання загальноєвропейського соціально-економічного простору. Ідеалістична парадигма, у свою чергу, приваблює своїм позитивізмом і постає як конструктивна надбудова реалізму.

Доречно буде згадати ще одну парадигму, яка найбільше поширилась у період розквіту наукового комунізму. З розпадом Радянського Союзу і початком перебудови наукової свідомості марксистська парадигма втратила популярність. Між тим, у розвитку сучасної політекономії, як і в теорії міжнародних відносин у цілому, важливу роль зіграли дослідження неомарксистів.

Ще під час оформлення СРСР у державу філософська думка та засновники неомарксизму, зокрема, звертали увагу на надмірну діалектизацію ідей Карла Маркса переважно Фрідріхом Енгельсом [5, р. 571-572]. Канони класичної марксистсько-ленінської парадигми здебільшого неможливо використати в процесі дослідження сучасної системи міжнародних відносин. Розгляд акторів кризь призму класового протиборства, яке зрештою повинне призвести до світової революції і встановлення комунізму, у наукових колах не має широкої підтримки. Водночас немарксистська теорія має досить широке коло своїх прихильників у всьому світі.

Головною складністю, яка виникала під час ідентифікації й узагальнення принципів неомарксизму, стала велика різномірність підходів, що існують у межах даної теорії. Надзвичайно широкий спектр ідей роблять задекларовані підходи настільки далекими від класичного марксизму, наскільки наближують їх до економічного структуралізму [2, с. 149].

Слід зазначити, що велику увагу у свої ідеях прихильники неомарксизму приділяють економічним основам міжнародних відносин. Саме в цій точці перетинаються предмет нашого дослідження – СЗБП з тими принципами, які репрезентуються неомарксизмом. Як і традиційний марксизм його послідовники під час проведення аналізу міжнародних відносин надають пріоритет економічним структурам [2, с. 153].

Умовно поділяючи інституційну структуру Євросоюзу на законодавчу, виконавчу та дорадчу/консультативну гілки, зазначаємо, що інститути і підрозділи спільної зовнішньої політики Європи здебільшого перебувають у межах останньої – консультативної. Звичайно, апарат Високого Представника має право на висунення ініціатив, які на практиці, утім, зводяться лише до вироблення принципів та надання рекомендацій. Інструменти ж, які повинні використовуватись у процесі здійснення спільної зовнішньої політики, перебувають у компетенції виконавчої влади. Уведення посади ВП СЗБП до Європейської Комісії частково усунуло проблему недостатньої ефективності процесу прийняття рішень, але залишило багато питань щодо універсалізації механізмів міжінституційної співпраці.

З одного боку, такий, здавалося б, штучний розподіл є породженням «координаційного рефлексу» – процесу проведення активних консультацій і поступового прийняття рішень з метою уникнути невдоволення консервативних прошарків політикуму, викликаного темпами інтеграційної трансформації. З другого – саме високий рівень економічної інтеграції та її успіх надав змогу розглядати інтеграцію в політичній площині. Глобальні економічні процеси сьогодення, такі, наприклад, як світова економічно-фінансова криза, «газова війна», у яку втягнуто Євросоюз, формують європейський регіональний політичний простір і, власне, відіграють провідну роль в оформленні сучасної системи міжнародних відносин. Головним сукупним ресурсом актора на міжнародній арені є влада в різноманітних її проявах – військова, економічна міць і, головне, можливість контролювати поведінку інших акторів [2, с. 111]. Європейський Союз не є винятком. Такі ініціативи, як Союз для Середземномор'я та Східне Партнерство є

амбітними зовнішньополітичними проектами, які в процесі реалізації не передбачають залучення інституцій СЗБП. Перерозподіл повноважень між інститутами СЗБП породжує певні труднощі під час проведення дослідження. Це відповідало тодішній міжнародно-політичній ситуації. Європа зосередилася на внутрішній економічній співпраці. Питання організації безпеки взяв на себе Північноатлантичний Альянс. На сучасному етапі спостерігаються спроби ліквідувати такий дуалізм за рахунок нормативного закріплення нових посад (голова Ради) та інститутів (*Європейська служба зовнішньої діяльності*).

Із усіх постулатів неомарксизму найбільшої уваги варті саме економічні засади парадигми. Це дає певні підстави для розгляду предмета СЗБП в контексті міжнародної політичної економії. Як зазначав П.А. Циганков, головне місце в міжнародній політичній економії можуть посідати лише такі дослідження, які розглядають взаємозв'язок між фактами, одні з котрих не можна інтегрувати до економічної парадигми, а інші – до політичної [2, с. 143]. Утім політекономія надає перевагу вивченню саме економічних процесів, тоді як на сучасному етапі СЗБП постає ідейно самотнім об'єктом без рис інструменту, покликаного безпосередньо приносити додаткову економічну вигоду.

Теза про невід'ємність економічного складника від процесу формування сучасної системи міжнародних відносин активно (та досить успішно) експлуатується американським соціологом І. Валерстайном. Провідна категорія аналізу дослідника – «світ-система» не зводиться до окремих держав. Базисом даної системи є капіталістична «світ-економіка», у якій поняття суверенітету є досить відносним. Взаємозалежність фінансово-економічних зв'язків суб'єктів сучасних міжнародних відносин дає можливість констатувати той факт, що будь-яка держава світу не в змозі вжити жодних заходів без огляду на майбутню реакцію світової спільноти [10, с. 115]. Економічною взаємозалежністю також можна пояснити делегування країнами-членами Євросоюзу національного суверенітету на наднаціональний рівень системи спільної зовнішньої політики.

Отже, розглянувши феномен СЗБП з огляду на канонічні й новітні парадигми міжнародних відносин, ми дійшли висновку, що всі запропоновані підходи актуальні й нині. Пропонуючи велику кількість варіацій, використовуючи дотичний інструментарій тільки в синтезі, вони можуть принести велику користь досліднику. Уникаючи ангажованості й дотримуючись зазначеного принципу, і було проведено дослідження політико-інституційних механізмів Спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС.

Література

1. Morgenthau H.J. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace / H. Morgenthau, K. Thompson, D. Clinton. – Boston : McGraw-Hill, 1992. – 752 p.
2. Цыганков П.А. Теория международных отношений / П.А. Цыганков. – М. : Гардарика, 2007. – 557 с.
3. Carr E. The Twenty Years' Crisis 1919-1939 / [ed. By Michael Cox]. – New York : Perennial, 2001. – 291 p.
4. Waltz K.N. Theory of International Politics / K.N. Waltz. – New York : Reading, 1979. – 250 p.
5. Wagner W. Hellmann G. Zivile Macht? Die Aussen-, Sicherheits- und Verteidigungspolitik der Europäischen Union / W. Wagner, G. Hellmann // Europäische Integration. – Opladen, 2003. – P. 569–596.
6. Buzan B. People State and Fear: An Agenda of International Security Studies in the Post-Cold War Era / Barry Buzan. – London : Rienner Publishers, 1991. – 393 p.
7. Vennesson, P. Les Relations internationales dans la science politique aux Etats Unis / P. Vennesson // Politix. – 1998. – № 41. – P. 14–18.
8. Shalizi C. The Logic of Diversity. The Complexity of a Controversial Concept / C. Shalizi // Santa Fe Institute Bulletin. – 2005. – № 1. – P. 34–38
9. Moravcsik A. The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messinato Maastricht / A. Moravcsik [Cornell Studies in Political Economy]. – Ithaca : Cornell University Press, 1998. – 514 p.

10. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн. Конец знакомого мира: Социология XXI века [пер. с англ., под ред. Б.Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2003. — 368 с.

The Common Foreign and Security Policy in the frames of Theory of International Relations was examined in the article. Were made the investigation of application possibility for theoretical and methodological approaches in the process of CFSP researching.

Key words: European Union, Common Foreign and Security Policy, realism, neorealism, liberalism, neoliberalism, marxism.

Автор статьи рассматривает Общую внешнюю политику и политику безопасности Европейского Союза сквозь призму теории международных отношений, также предусматривает возможность использования теоретико-методологических подходов науки международных отношений при изучении ОВПБ.

Ключевые слова: Европейский Союз, Общая внешняя политика и политика безопасности, реализм, неореализм, неолиберализм, марксизм.